

Een getuie, geen getuie¹: die herkoms en betekenis van die regsreël van meervoudige getuies

L.F. Schulze (emeritus)
Skool vir Kerkwetenskappe
Potchefstroomkampus
Noordwes-Universiteit
POTCHEFSTROOM
E-pos: ludschulze@xsinet.co.za

Abstract

One witness, no witness: the origin and meaning of the legal rule of multiple witnessess

The practice of calling various witnessess to testify in court is so well known that it is taken for granted. Calvin even says that God “has naturally inscribed this law upon every heart”. Yet, in administering justice, it has not always been acknowledged and applied, thereby causing in many cases justice not to prevail. In searching for the origin of this vital rule, one has to go not to the Greeks or Romans, nor to the Babylonians or Persians, but to the Bible. It was given by God to Israel in establishing the truth and administering justice. It was a common rule during New Testament times and left its indelible stamp on the writings of the New Testament. In the fourth century it penetrated Roman law and eventually became part of Roman Dutch Law. One should respect the biblical meaning of terms like “witnessing” and “witness” as reflected in jurisprudence and reject the seemingly pious, but dubious practice endowing these terms with a spurious connotation.

1 *Unus testis, testis nullus* – ’n bekende regsreël.

Opsomming

Een getuie, geen getuie: die herkoms en betekenis van die regsreël van meervoudige getuies

Die praktyk om verskeie getuies te roep om in 'n saak te getuig is só bekend dat dit dikwels as iets vanselfsprekends beskou word. Calvyn sê selfs dat God “hierdie wet op natuurlike wyse in elke hart geskryf het”. Tog is hierdie reël nie altyd in die regshandhawing erken en toegepas nie. Gevolglik het reg dikwels nie geskied nie. In die naspeur van die oorsprong van hierdie kardinale regsreël, moet 'n mens nie by die Grieke of Romeine, of by die Babiloniërs of Perse gaan soek nie, maar by Israel. God het dit aan Israel gegee om die waarheid te bevestig en reg te laat geskied. In die Nuwe-Testamentiese tyd was dit 'n algemene reël, wat ook sy onuitwisbare stempel op die geskrifte van die Nuwe Testament afgedruk het. In die vierde eeu het dit deel van die Romeinse Reg geword en later ook van die Romeins-Hollandse Reg. Ons moet vashou aan die Bybelse betekenis van terme soos “getuig” en “getuie” – iets wat juis in die regsgeleerdheid weerspieël word – en die oënskynlik vroom maar twyfelagtige vulling van hierdie terme met 'n valse konnotasie verwerp.

Vooraf: in memoriam

Op 14 September 2004 is daar, tydens die 7de SA Calvynnavorsingskongres op Stellenbosch, 'n *Festschrift* aan my oorhandig. Daarin is ook 'n bydrae van Theo van der Merwe oor die taalfilosofie van Calvyn – 'n artikel wat hy, ten spyte van sporadiese hospitaalbehandeling en groot pyn, byna voltooi het. Soos Mozart se *Requiem* deur sy leerling, Franz Süßmayr, volgens presiese aanwysings voltooi is, is ook hierdie laaste pennevrug van Theo deur sy susterskind en leerling, Victor d'Assonville (jnr), uit nagelate notas afgerond.

Dit op sigself maak sy artikel reeds iets besonder. Daarby kom egter dat 14 September 2004 die dag is waarop Theo oorlede is. Daarom is dit vanselfsprekend dat die redaksie van *Koers* se versoek om 'n bydrae in 'n gedenkbundel vir Theo van der Merwe hiermee graag bewillig word. Ons eer die nagedagtenis van 'n fyn geleerde, in ons land 'n unieke kenner van Augustinus en die vroeë Christendom; daarby 'n kenner en uitbouer van die Calvinistiese filosofie, 'n besondere Christenmens, 'n lewenslange vriend en geesgenoot. Hy het, soos ons Here, maar op eie menslike manier, gehoorsaamheid geleer uit wat hy gely het (Heb. 5:8).

1. Begrensing

Die onderwerp het méér uitlopers as wat met die eerste oogopslag blyk. Hierdie artikel wil 'n elementêre historiese lyn trek wat die oorsprong van die gebruik van meervoudige getuies in regsake naspoor. Dit gaan dus oor mense as getuies (en nie God nie – soos bv. in Gen. 31:50; Job 16:19; Jer. 29:23 – ook nie oor dinge of sake, wat as *getuie* of *getuienis* in elke geval regsgeldige bewyskrag het nie – vgl. byvoorbeeld Gen. 31:44, 47, 48, 52). Die hele betekenisverruiming van (gewone) *getuie* na *bloedgetuie* (martelaar), wat in die vroeë kerkgeskiedenis algemeen was, val ook buite die gesigsveld van hierdie artikel.² Dieselfde geld vir die geskiedenis van die toepassing van dié regsreël in die verskillende Wes-Europese lande (én in Suid-Afrika met sy uitsondering in sekere gevalle van familiereg), behalwe waar 'n konkrete verwysing nodig is om die trant van die betoog te ondersteun.

2. Die Ou Testament

2.1 Die gegewens

Die bepaling dat meervoudige getuies in 'n saak aangehoor moet word, kom drie maal in die Ou Testament voor, te wete in Numeri 35:30, Deuteronomium 17:6 en Deuteronomium 19:15-19. In Deuteronomium 19:15 word 'n algemene bepaling gegee:

Een getuie mag nie teen iemand optree in sake enige misdaad of enige sonde, by enige misstap wat hy begaan nie; op die verklaring van twee getuies of op die verklaring van drie getuies sal 'n saak van krag wees (1953-vertaling).

In Deuteronomium 19:16-19 word die mens (en sy lewe!) beskerm teen 'n kwaadwillige getuie wat as 'n valse getuie die beskuldigde ten onregte wil benadeel of om die lewe wil bring:

As 'n kwaadwillige getuie teen iemand optree om van 'n oortreding teen hom te getuig, dan moet die twee manne wat die regsak het, gaan staan voor die aangesig van die HERE, voor die priesters en die regters wat daar in dié dae sal wees. En die regters moet terdeë ondersoek doen, en is die getuie 'n

2 Vgl. hieroor Holl, 1916; Schippers, 1938:3-6 en 155-196; Strathmann, 1942:479-484; Barth, 1946:283-286. Oor die vermeende "sekulêre" oorsprong van *getuie* (Epictetus!), vgl. Strathmann, 1942:483-484 en breedvoeriger Schippers, 1938:39-48. Oor sommige kerkvaders se gebruik van *martus* (getuie) as *martelaar*, vgl. Schippers, 1938:56, voetnoot 2.

valse getuie, het hy vals teen sy broer getuig, dan moet julle met hom doen soos hy gedink het om met sy broer te doen; so moet jy dan die kwaad uit jou midde uitroei (1953-vertaling).

Die ander gevalle onderstreep wesenlik die bepaling soos gegee in Deuteronomium 19:15-19. In Numeri 35:29-30 staan:

Dit is 'n vaste voorskrif [1953-vertaling: 'n regsinsetting] vir julle en vir julle nageslag, waar julle ook al mag woon. Enigeen wat die dood van 'n ander veroorsaak, mag slegs as moordenaar doodgemaak word op grond van die getuienis van meer as een persoon. Een getuie is nie genoeg om iemand met die dood te straf nie (1983-vertaling).

In Deuteronomium 17:6 word die bepaling herhaal en die getuies wat aankla word ook as vonnisvoltrekkers aangewys (Deut. 17:7a):

Die terdoodveroordeling mag net plaasvind op die eenparige getuienis van twee of drie getuies, nie op dié van net een nie. Die getuies moet die vonnis begin voltrek³ (1983-vertaling).

2.2 Die betekenis van die bepalings

'n Mens kan slegs getuie van iets wees as hy dit gesien en/of gehoor het en gevolglik weet; en wanneer die saak wat hy gesien of gehoor het, sondig is, rus daar 'n plig op hom om dit aan die lig te bring, anders besondig hy homself (Lev. 5:1). Die implikasie van Numeri 5:13 is ook dat die gekonkel in die donker aan die lig sou gekom het as daar 'n getuie was.

Bostaande gee te kenne dat dit die plig van elke Israelitiese burger was om sonde teen te gaan en te sorg dat die reg sy loop neem teen elke vorm van ongeregtigheid waarvan hy getuie was. In hierdie verband is *getuie* baie nou verbind met *aanklaer* (Schipper, 1938:10). Schippers verskerp tereg sy stelling wanneer hy skryf (1938:37-38) dat volgens die Ou Testament, *getuie* en *bewys* op een lyn staan en dat daar geen ander juridiese bewys bestaan as dié wat getuies aanbring nie (vgl. ook Baarslag, s.a.:183). Van Vliet (1958:48) bevestig dit deur te sê: "...the word צר has the meaning of 'evidence' in some places of the Pentateuch" (vgl. byvoorbeeld Gen. 31:52; Deut. 31:19 en 26; vgl. ook Pedersen, 1926:408).

3 Ook God as Getuie sal kom straf, (Miga 1:2; Mal. 3:5).

Wanneer iemand sy wetlike plig misbruik en 'n ander vals beskuldig, pleeg hy 'n gruwel (Spr. 6:16 en 19). Ons ken dit as meened. In die Skrif staan so iemand bekend as 'n *valse getuie* (logies gesien, 'n *contradictio in terminis*), wat sy naaste wederregtelik aankla.⁴ So 'n valse getuie kry die straf wat hy aan die onskuldige party wou toedeel (Deut. 19:16-19). Op dié manier moes die kwaad op God se bevel, genadeloos uit Israel uitgeroei word (vgl. Eichrodt, 1974:264).

Hierdie stipulering is aan die Jode gegee as 'n beskerming van die (onskuldige) persoon se lewe. Calvin noem die regsreël van meervoudige getuies “'n universele wet wat God op die hart van alle mense geskryf het”. Dit het God egter óók behaag om die wet te laat opteken, sodat die Israeliete se eerbiediging van dié bepaling die heiligheid daarvan sou toon, “want niks is gevaarliker as om die lewe van mense aan die tong van 'n enkele individu bloot te stel nie” (Calvyn, 1979:3:45).

Die aflê van valse getuienis word gevolglik in die negende gebod van die Tien Gebooie verbied (Eks. 20:16; Deut. 5:20). Psalmdigters bid vurig om God se beskerming – om nie oorgegee te word aan die begeerte van teenstanders nie, *want valse getuies het teen my opgestaan en hy wat geweld uitblaas* (Ps. 27:12; vgl. ook Ps. 35:11).

Teenoor die valse getuie staan die *betroubare getuie* wat nie lieg nie, maar lewens red (Spr. 14:5 en 25). Omdat hy in 'n geding slegs die waarheid praat, word hy die advokaat, die pleitbesorger van hom wat wederregtelik beskuldig word.⁵

3. 'n Dieper oorsprong van die bepaling?

Die kritiese vraag is: het die “deuteronomis” hierdie bepaling self geskep, of het hy dit op een of ander plek in die Ou-Oosterse kultuur opgediep?

Baie moderne Skrifverklaarders neig om in plaas daarvan om die destydse kulturele gebruike slegs as hulpmiddel by die verklaring

4 Vgl. die regstaal in Markus se breedvoerige beskrywing van die hofsaak teen Jesus. Die Joodse Raad soek “getuienis” (*marturia*) teen Jesus, dit wil sê beskuldiging, aanklag. Hulle moet die aanklag sóék, dit lê nie voor die hand nie (Schippers, 1938:49). Heel moontlik is die getuies apart ondervra en hulle getuienis moes ooreenstem. Die Sanhedrin voldoen dus formeel aan die vereiste van die wet in die “verhoor” om Jesus om die lewe te bring!

5 Vgl. die groet van Johannes aan die sewe gemeentes in die naam van “Jesus Christus, die betroubare Getuie” (Openb. 1:5).

van 'n teks te gebruik, eerder soveel moontlik van die Ou Testament uit die Ou-Oosterse kultuur en gebruike te verklaar (vgl. byvoorbeeld Wyatt, 2003:35 en voorbeelde by du Toit, 1963:92-93; 1971:21-23; David, 1941:74-75). Hieragter kan die gedagte lê dat hoe meer van die Skrif uit sy kultuuragtergrond “bewys” kan word, des te minder is daar plek vir die uniekheid of inspirasie van die Skrif. Met hierdie metode om net ooreenkomste van die Bybel met sy “leefwêreld” te soek (en te vind), word dan bewys dat die Bybel maar net nog 'n gewone menslike boek is – een Kanaänitiese *teks* naas baie ander.

In hierdie artikel word nie ingegaan op die deïstiese teologiese vertrekpunt wat dié metode ondersteun nie. Dit is belangriker om met enkele voorbeelde aan te toon hoe ver geleerdes in die naam van die wetenskap met hierdie metode gaan.

Pfeiffer maak oor die bepaling van meervoudige getuies die volgende opmerking: “In the law of procedure, the law on witnesses (19:15-21 ...) and that limiting the number of lashes administered to malefactors (25:1-3) are taken from the old Canaanitic Code” (Pfeiffer, 1941:238).

Van Vliet, wat vir sy proefskrif 'n intensiewe studie van die bepalings van Deuteronomium 19:15 gemaak het, haal ook 'n deel van bogenoemde woorde van Pfeiffer aan en merk dan die volgende op:

He does not say, where the Code can be found. There is no such Code, as far as I know. Canaanite Law (that is the law supposed to be valid in pre-israelite Canaan and that is held to have been very much influenced by the Hammurabi-Code) is held by many to be a source of Hebrew Law, but nobody will be able to publish any Canaanite rule of evidence at this moment (Van Vliet, 1958:74).

Van Vliet wys hiermee die spekulatiewe veronderstelling wat as vertrekpunt van die wetenskaplike studie dien, duidelik uit (vgl. ook Van Ruler, 1971:19-24; Du Toit, 1971:21-25). Ook David (1941:74-75) wys op geleerdes wat spoedig ná die ontdekking van die wetbundel van Hammurabi (1901/1902) dit as bron van die latere Joodse bepalings gesien het. Hier is ook van die veronderstelling uitgegaan dat ooreenkoms afstamming impliseer.

Die Bybelse wetsbepalings word ook volgens styl onderskei. Hiervolgens word die gebooie in drie hoofgroepe ingedeel, naamlik in gebooie wat verskillende hipotetiese vorms het, tweedens gebooie in kategorieuse (apodiktiese) vorm, en derdens gebooie wat 'n gemengde vorm vertoon (Bentzen, 1952, 1:224). Bentzen sluit

hier by Alt se bekende onderskeiding van kasuïstiese en apodiktiese bepalinge aan.⁶ Die hipotetiese vorm is dan gelyk aan Alt se kasuïstiese vorm en tipesend van die Oosterse reg, waar nie algemene reëls gegee word nie, maar 'n bepaalde geval (*casus*) as voorbeeld geneem word. So 'n geval word gewoonlik ingelei met *as* of *wanneer*. Die kategoriese (apodiktiese) vorm verteenwoordig tipies Israelitiese materiaal. Hier word die gebod met die tweede persoon enkelvoud imperfektum uitgedruk (“jy sal”) en die verbod op dieselfde wyse, maar met *lo'* vooraan (“jy sal nie”). 'n Volstreekte gebod of verbod kan egter ook met die konstruksie van die derde persoon voorkom, byvoorbeeld Deuteronomium 19:15 (Bentzen, 1952:224-225).

Dit is duidelik dat Pfeiffer en Bentzen die perikoop uit Deuteronomium verskillend kategoriseer en waardeer. Eersgenoemde voer dit terug na die ou Kanaänitiese (Oosterse) Kode met sy kasuïstiese aard, terwyl laasgenoemde dit (Deut. 19:15) as jonger Israelitiese stof beskou – apodikties van aard. Pfeiffer (1941:238) noem nie die onderskeiding hier uitdruklik kasuïsties-apodikties nie, dus mag Pfeiffer dalk vir Procksch volg, wat die kasuïstieke *wanneer*-sinne onderskei van die *nie*-sinne, wat onvoorwaardelik verbied “(bv. Deut. 19:14 e.v.) en baie ou materiaal bevat” (aangehaal deur Van Vliet, 1958:74, wat 'n variasie van botsende gesigspunte hier bespreek).

Van Vliet (1958:75) som sy bespreking van die poging om regstyle te onderskei en te dateer, met die volgende woorde tereg op:

The value of stylistic differences in legal literature as a means of determining the origin of a law, especially the value of the distinction casuistic vs. apodictic law, indeed is a matter in dispute.

In 1901 is 'n ou Babiloniese wetboek van koning Hammurabi ontdek wat uit omstreeks 1700 v.C. dateer.⁷ Dié Kodeks Hammurabi⁸ is op

6 A. Alt se *Die Ursprünge des israelitischen Rechts* (1933) was nie plaaslik beskikbaar nie, ook nie Procksch se König Josia in *Festgabe Th. Zahn*, 1928 nie. Gegewens is uit Bentzen en Van Vliet geneem. Dit is egter 'n vraag of die onderskeiding *kasuïsties-apodikties* van Alt afkomstig is, soos Van Vliet suggereer (“... Alt's famous distinction ...”). Procksch ken reeds die onderskeiding (c. 1949:232) en Alt was 'n student van Otto Procksch. Dit is verleidelik om ten grondslag van Procksch die logiese oordeelskategorieë van Kant te gaan soek (vgl. Audi, 1999:464).

7 Dit is Gispen se datering. Noordtjij (1931:231) se datering is ongeveer 400 jaar vroeër en kom ooreen met dié van Albright (1920:79), naamlik 2123 v.C.

'n reuse diorietsteen geskryf en bevat tussen die inleiding en epiloog 282 bepalings (Gispen, 1956:432). Een van die bepalings lui dat 'n valse getuie (hy wat iemand wederregtelik aankla) in sy eie munt terugbetaal moet word. Dit kom ooreen met Deuteronomium 19:16-19 (Noordtjij, 1931:334). Opmerklik is daar nie 'n gelykluidende bepaling vir vers 15 (twee of meer getuies) nie. Verse 16 tot 19 bevat egter wel baie ou materiaal en begin bowendien met die "kasuïstieke" as.

Die vraag is: Wat moet ons hieruit aflei? Voor die hand liggend sou 'n moontlike moderne antwoord kan wees: Dit bewys dat Israel se wette nie oorspronklik is nie, maar dat die Jode by die Babiloniërs gaan leen het. Ooreenkoms bewys dus oorsprong. Die saak is egter meer gekompliseerd as wat met hierdie voortydige konklusie voorgegee word.

Aan die een kant is dit so dat Israel met honderd bande aan sy tyd en omgewing gebind was. Die KH bevat bepalings wat 'n mens sonder moeite in die lewe van die aartsvaders kan terugvind, bv. Sara se optrede om Hagar as vrou aan Abraham te gee. Selfs Abraham se huwelik met sy halfsuster, Sara, wat téén die latere bepalings van Levitikus 18:9, 11 en Deuteronomium 27:22 ingaan, was volgens die oud-Semitiese reg soos dit in KH vervat is (Noordtjij, 1931:332; Eichrodt, 1968:40). Hieruit kan 'n mens aflei dat die openbaring nie eensklaps volledig soos op 'n wit vel papier geskryf is nie, maar in die lewensruimte van Israel ingegaan en 'n geskiedenis deurloop het.

Aan die ander kant moet 'n mens, anders as wat ewolusioniste en moderne teoloë doen, ook 'n oog hê vir die ingrypende verskille tussen Israel se godsdiens en dié van sy omgewing. Die één, ware God, wat Hom aan Israel bekend maak, staan in skrilte kontras met die menslike veelgodedom van die heidense nasies tussen wie die Israeliete geleef het. Wie die resente Ugarittekste van Wyatt (2003) of Gray (1957) lees, bevind hom in 'n ander wêreld – die wêreld van baie gode, van bygeloof, magie en magiese ritueel (Gray, 1957:18), inkantasies en eksorsisme (Wyatt, 2003:442-444). Babiloniese skeppingsverhale ken nie 'n werklik skepping nie, maar 'n blote vorming van voorhande materiaal. "De eeuwig bestaande stof is voor Babel de laatste grond der dingen" (Noordtjij, 1931:137). Die Messias (*Gesalfde*) wat Israel verwag het, was ook anders as

8 Kodeks Hammurabi word in die res van die artikel afgekort as KH.

gesalfdes en heilbrengers van die Ou-Oosterse en latere klassieke wêreld. Koning Sargon I van Babel was “die gesalfde van (die god) Anu”. Konings van Egipte en latere keisers van Rome was vereer as gode en begroet as heilbrengers. By alle oënskynlike ooreenkomste tussen al hierdie gesalfdes, godeseuns en heilbrengers gaap egter die onoorbrugbare kloof – die sonde. Kennis van sonde is uniek aan Israel en die Christendom en juis dít maak die Messias van Israel radikaal anders as alle ander gesalfdes en heilbodes (Edelkoort, 1941:8-10).

Die Ou Testament is aanvanklik geskoei op die oud-Semitiese reg. Die Ou Testament en die KH steun egter nie die een op die ander nie – hulle is hoogstens “neefs” wat spruit uit ’n gemeenskaplike bodem. Miskien is die invloed nog minder omdat regspraktyke nie soos goedere ingevoer word nie, maar groei uit die religieuse, sosiale en ekonomiese lewe (David, 1941:77-86). Maar een van die spruite word deur God gesnoei, gekweek en gevorm tot iets eiendomliks. Aangesien Deuteronomium 19:15 geen analogie in KH of ander ouer bronne het nie, moet die bepaling van meervoudige getuies tot hierdie eiendommlike gereken word.⁹

4. Van die Ou Testament na die Nuwe Testament

Daar is nie slegs verskillende opvattinge en verklarings van die Ou Testament nie (Van Ruler, 1971:11-14; Hahn, 1956), maar ook verskillende maniere waarop geleerdes meen om van die Ou Testament na die Nuwe Testament te kom. Daar is vier maniere wat kortliks onder oë geneem moet word. Die eerste twee lei na taamlike ompaaie, hoewel gepoog word om die Nuwe Testament se erkenning van die stipulering van meervoudige getuies uit die tydgenootlike Klassieke Beskawing te verklaar. Die eis van meervoudige getuies sou dan eerstens deel gewees het van die Romeinse Reg; of dit was tweedens reeds erken in die Grieke se jurisprudentie – hierdie sienings is gemaklik verklaarbaar uit die destyds heersende Hellenistiese beskawing, sonder die hulp van die Ou Testament. ’n Derde manier loop vanaf die Ou Testament via die tussen-testamentêre Jodendom (hetsy Hellenisties, hetsy Rabbinisties), terwyl die vierde direk vanaf die Ou na die Nuwe Testament is.

9 Vgl. Van Vliet (1958:79): “So we must conclude that in ancient Babylonia just as in Sumeria it must have been possible to begin proceedings, when only the evidence of one person was available.”

Van Vliet (1958:11-12) haal Steinwenter en N. Smits aan. Steinwenter skryf "... the biblical precept is in full agreement with contemporary rules of Roman penal procedure", en Smits "... but at any rate in the practice of the Roman Empire ... the rule was in force, just as in Israel: unus testis, nullus testis". As dit korrek sou wees, sou die Nuwe Testament se algemene gebruik van die bepaling van Deuteronomium 19:15 maklik uit sy Hellenistiese omgewing verklaar kon word. Van Vliet (1958:12-18) toon egter in sy noukeurige analise met talryke oorspronklike gegewens aan, dat daar ook ander uitsprake in omloop was wat die geldigheid van Steinwenter en Smits en vele ander se standpunt onmoontlik maak.

By die Grieke van destyds (die tweede manier) was die regter min of meer 'n orakel wat die reg geskep en gesprek het. Van Vliet (1958:22-23) beskryf dit soos volg:

In later Athens the free decision of the judge was the rule. Formalism wholly disappeared. It was against the Greek way of life, with its high conception of human reason and judgment. The judge was the 'living justice'. And the will of the people was often the source of this justice. Lawsuits were a kind of popular amusement ... Truth was not the goal, but the victory over the opponent. ... The rhetorical art sought to influence the jury or the judges not by furnishing scientific evidence, but often by mere deception through pseudo-logic.

Sedert die opkoms van die rondtrekkende Sofiste, is jong mense in die redenaarskuns opgelei en hulle het veral in die regsberoep hulle logiese kundigheid beoefen (Stumpf, 1982:30). Hulle invloed was ook in die Romeinse regspraktyk duidelik sigbaar.

By die Hellenistiese Jode (waaronder Philo en Josephus) het die stipulering van ten minste twee getuies geen rol gespeel nie. Hulle ideaal was om die Joodse godsdiens met die Hellenistiese kultuur te versoen. Gevolglik het hulle op gemeenskaplike kenmerke klem gelê, maar tipies Joodse bepalings (waaronder Deut. 19:15) vermy (Van Vliet, 1958:26-42).

Die rabbi's van die Palestynse Judaïsme het die bepalings van die drie tekste van die Ou Testament geken en erken. Die erkenning was algemeen onder Sadduseërs, Fariseërs en die Qumran-gemeenskap (Van Vliet, 1958:43-62). Die reël was só algemeen in gebruik dat, waar die Talmoed van *getuie* praat, altyd twee getuies veronderstel word (Strack & Billerbeck, 1922:1:790). Maar die Judaïste het nie altyd die Ou Testament reg verstaan nie

(Schipper, 1938:18) – daarvan getuig die Ou-Testamentiese Apokriewe en Pseud-epigrawe.

Wat dus oorbly, is die vierde wyse – die direkte pad vanaf die Ou Testament na die Nuwe Testament. Die Nuwe Testament lê in die verlengde van die Ou Testament en “bring die unieke vervulling van die Ou-Testamentiese profesie” (Schipper, 1938:18; vgl. vir die letterlike en kragdadige gebruik van *vervull/vervulling*, in die Joodse tussen-testamentiese literatuur Strack & Billerbeck, 1922:74). Dat dit die regte wyse is, bewys ook die verknooptheid van die Ou en Nuwe Testament.

5. Die verknooptheid van die Ou en Nuwe Testament

5.1 Die Tora in die Nuwe Testament

Van Vliet (1958:1-2) gee ’n lys van 23 verskillende voorskrifte uit die Tora wat 63 keer in die Nuwe Testament weerklank vind. By wyse van voorbeeld word die ses aanhalings uit Levitikus, wat 21 keer in die Nuwe Testament voorkom, hier weergegee.

- Levitikus 19:2 – wees heilig want Ek is heilig – Matteus 5:48; 1 Petrus 1:15 e.v.
- Levitikus 19:15 – Julle mag geen onreg doen in die gereg nie – Handeling 23:3; Jakobus 2:9.
- Levitikus 19:17 – Jy moet jou naaste vrymoedig berispe – Matteus 18:15; Lukas 17:3; Galasiërs 6:1; Jakobus 5:19.
- Levitikus 19:18 – Jy mag nie wraakgierig of haatdraend wees nie – Matteus 5:39; Romeine 12:17; 1 Petrus 3:19.
- Levitikus 19:18 – Jy moet jou naaste liefhê soos jouself – Matteus 5:43; 19:19; 22:39; Markus 12:31; Lukas 10:47; Romeine 13:9; Galasiërs 5:14; Jakobus 5:8.
- Levitikus 27:30 – Ook al die tiendes ... behoort aan die HERE – Matteus 23:23; Lukas 11:42.

5.2 Die Ou Testament in die Nuwe Testament

Du Plessis (1950:38-47) bied ’n tabel van aanhalings, toespelings en herinnerings van Ou-Testamentiese boeke deur Jesus self. Hühn werk in die teenoorgestelde rigting as Van Vliet: hy neem elke boek van die Nuwe Testament, vers vir vers sover dit ter sake is, en toon aan uit watter boek(e) van die Ou Testament die aanhalings, vrye

verwysings of herinnerings kom. Die volgende voorbeelde gee 'n indruk van die magdom materiaal wat die outeur versamel het; dit lê ook die verweefdheid van die Skrif bloot (Hühn, 1900:22):

Matteus 18:11 (Eseg. 34:11, 12, 16): kyk by Matteus 15:24.
Jesus sê egter hier nie dat sy arbeid net tot Israel beperk is nie.

[In die voetnote op p. 22 in fyner druk]:

18:12 (vgl. Luk. 15:4): kyk Jer. 50:6; Eseg. 34: 6, 11, 12, 16.

18:15 (vgl. Luk. 17:3; 2 Thess. 3:15): kyk Lev. 19:17; ook J. Sir. 19:13.

18:16 (vgl. 26:60; Mark. 14:56, 59; Joh. 7:51; 8:17; 2 Kor. 13:1; 1 Tim. 5:19; Heb. 10:28) gegrond op Deut. 19:15 (vgl. 17:6).
[Hier volg 'n aanhaling van Deut. 9:15 volgens die Septuagint].
By Mattheus staan woordeliks volgens die oorteks ἦ in plaas van καὶ, wat egter tussen getalle ook *of* beteken (Kühner's ausfürl. Gramm. 521₂ am E).

Na Matteus 18:16 volg in die voetnote van bladsy 22 ook nog hoofstuk 18:18, 21, 22, 25, 29, 32-35. Daarmee is die onderste helfte van die voetnote van bladsy 22 gedek. Wie dan deur die 295 bladsye van die boek blaai, word oorweldig, nie net deur die materiaal wat versamel is nie, maar ook van die besef tot watter mate die skrywers van die Nuwe Testament met die Ou Testament deurdrenk was. Om byvoorbeeld te praat van "'n Lukaanse skrywer wat met behulp van die (meestal verkeerde) aanhalings van die Ou Testament sy eie oogmerke wil bereik" of van die outeurs van die Nuwe Testament wat elkeen sy eie "interpretasie" van die Ou Testament gee, is in die lig van Hühn se data 'n volstreekte onmoontlikheid. Dit gaan nie slegs om 'n insidentele aanhaling uit die Ou Testament deur Nuwe-Testamentiese skrywers wat, soos iemand gesê het, hulle eie Bybel skryf nie. Hoewel 'n kritiese teoloog, het Hühn die teologie met hierdie monnikewerk 'n groot diens bewys en 'n indrukwekkende kykie gebied, nie net op die verknooptheid van die Ou en Nuwe Testament nie, maar ook op die onderlinge verweefdheid van die Nuwe Testament.

Uit die gegewens, soos hierbo aangehaal, blyk dat Deuteronomium 19:15 nie net deur Jesus aangehaal word nie (Matteus en Markus), maar ook deur Paulus en die skrywer van Hebreërs – telkens in verskillende verbande, maar altyd met 'n eenstemmige betekenis.

6. Die neerslag van die Ou-Testamentiese bepalings in die Nuwe Testament

6.1 Nadere beperking

Om elke relevante teks van die Nuwe Testament te eksegetiseer, val buite die bestek van hierdie artikel. Hebreërs 10:28 sal byvoorbeeld aangehaal word as 'n duidelike neerslag van die Ou-Testamentiese bepaling. Die vrae of die “wolk van getuies” (Heb. 12:1) met Hebreërs 10:28 verband hou; en indien wel, wat die verband is; en of die “wolk van getuies” in die lig van Hebreërs 11:33 en volgende as martelare beskou moet word, val egter buite die veld van hierdie artikel. Barth sny ook die belangrike vraag aan of God met die vyf menslike sintuie waargeneem kan word. Sy uitgangspunt is die aanhef van 1 Johannes 1:1-3. Daar skryf Johannes oor “wat van die begin af was”, naamlik “die *Woord van die Lewe*”, wat “ons gehoor het, wat ons met ons oë *gesien* het, wat ons *aanskou* het en ons hande *getas* het”; en hierdie “lewe is geopenbaar, en ons het dit *gesien* ...”. Die middelste gedeelte van Barth se boek (1946:35-43 – Hoofstuk 2) is gewy aan die waarneming, die hoor (1946:44-58), sien (1946:59-201) en betasting (1946:202-271). Ook hierdie hoogs interessante eksegetiese en dogmatiese kwessie val egter buite die bestek van hierdie artikel.

Onder hierdie punt word net twee fasette kortliks bespreek: die neerslag van die Ou-Testamentiese bepalings en verwysings daarna (soos bv. in Heb. 10:28) in die Nuwe Testament; en tweedens die Nuwe Testament sêlf as getuie. Laasgenoemde begin met die kategoriese aanstelling (“julle sal”!) van die apostels as getuies¹⁰ en die implikasie daarvan vir die gesag van die Nuwe Testament.

6.2 Die neerslag in die Nuwe Testament en Nuwe-Testamentiese kerk

Een van die bekendste tekste ter sprake is 'n kardinale teks in die Gereformeerde kerkreg, veral wat tugprosedure betref. Matteus 18:15-16 bevat die aanwysing van Jesus:

As jou broer verkeerd opgetree het teen jou, gaan wys hom tereg waar julle eenkant alleen is. As hy na jou luister, het jy jou

10 Vgl. Barth (1946:272-286) se laaste hoofstuk: *Die Augenzeugenschaft und das Zeugnis der Apostel*.

broer gewen. Maar as hy nie luister nie, neem nog een of twee met jou saam, sodat alles wat gesê word, deur die woord van twee of drie getuies bevestig kan word (1983-vertaling).

Die een of twee wat saamgeneem word, is nie *aanklaers* nie; hulle getuig nie teen die sondaar se daad nie, want daarvan dra hulle nie kennis nie. Die bedoeling is duidelik dat hulle vir die vermaner moet instaan en daarvan getuig dat hy die sondaar behoorlik vermaan het (vgl. Grosheide, 1954:282: hulle moet kan bevestig dat die sondaar “naar den aard der liefde en toch met kracht is vermaand”). Natuurlik word die twee of drie ook nou getuies van die hardnekkigheid van die sondige broer. Eers dán word die sonde aan die kerk (*ekklesia*) meegedeel. Met ander woorde, aanvanklik is dit ’n saak van onderlinge toesig. In die verlengde van hierdie gedagtegang, is die feit van belang dat die woorde *teen jou* (Grieks: *eis se*) in sommige goeie manuskripte ontbreek. Grosheide (1954:282) meen dat die lesing sonder hierdie twee woorde beter is. Van Vliet (1958:87) is nog meer uitgesproke en sê dat die woorde nie in die teks hoort nie. Sonder *teen jou* word dit ’n bevel tot algemene toesig oor mekaar, verval die onderskeiding “geheime sonde” en “openbare sonde”, en lê die voorskrif presies in ooreenstemming met die Ou-Testamentiese bedoeling. Dáár is opgemerk: “Bostaande gee te kenne dat dit die plig van elke Israelitiese burger was om sonde teen te gaan en te sorg dat die reg sy loop neem teen elke vorm van ongeregtigheid waarvan hy getuie was” (vgl. 2.2 hierbo).

Aan die einde van sy tweede brief aan die Korintiërs waarsku Paulus hulle dat hy hierdie derde keer nie die sondaars sal spaar nie. Hy het uitsonderlike sorg aan dié kerk bestee deur hulle ’n derde keer te besoek. In hierdie verband haal Paulus dan uit die wet aan:

Dit is die derde keer dat ek na julle toe kom. In die mond van twee of drie getuies sal elke woord vasstaan (2 Kor. 13:1 – 1953-vertaling).

Hierdie woorde word verskillend verklaar. Sommige verklaarders lees hierin die duidelike oorbring van die Joodse strafregmaatreël op ’n kerklike prosedure, waarmee die apostel dreig.¹¹ Ander, waaronder Schippers (1938:62) meen Paulus wil sê die wet eis drie getuies, en by hulle ooreenstemming is die bewys gelewer en die

11 Schippers (1938:62) verwys na H. Windisch se *Der zweite Korintherbrief* en A. Schlatter se *Paulus, der Bote Jesu*.

regstryd beslis; só sal die geding tussen hom en die gemeente by sy derde koms beslis word.¹² Die opmerking van Grosheide (1939:467) is van belang. Hy meen dat die woorde van Deuteronomium 19:15 “tot een soort spreekwoord geworden zijn” en so goed aan die heidengemeente van Korinte bekend was, dat dit sonder ’n “daar is geskrywe” (*gegraptai*) aangehaal word.

1 Timoteus 5:19 bevestig die oornam van die voorskrif van die Pentateug in die kerklike prosedure:

Moenie ’n beskuldiging teen ’n ouderling aanneem nie, behalwe op die getuienis van twee of drie (1953-vertaling).

Die Griekse konstruksie (*epi* plus genetief) kan beteken “in teenwoordigheid van twee of drie” (vgl. Schippers, 1938:63). Voorkeur word egter gegee aan die 1953-vertaling, naamlik “op die getuienis van twee of drie” (vgl. Bouma, 1927:192-193; Van Vliet, 1958:88). Op gesag van Christus is ook die Ou-Testamentiese regsprosedure (die “breër” inhoud van die Wet) in die kerklike prosedure opgeneem en dit “... was seen as part of the Law to be written in the hearts by the Spirit” (Van Vliet, 1958:88; vgl. ook Stauffer, 1952: kol. 204 oor die Ou-Testamentiese ekwiwalente van terme in Hand. 1:15, 16, 20, 25 en 26). Daarmee het hierdie aanvanklik partikuliere Joodse bepaling, ekumeniese geldigheid gekry. Dit is opvallend dat die jong kerke op hierdie punt nie vrygelaat word om hulle eie reëls te skep en prosedures te ontwerp nie. Die liefdeswet by die misgaan van ’n broer is nie ongekwalifiseerd nie, maar behoorlik omskryf; en die jong kerke het hulle hieraan onderwerp. Soos die Jode in die Ou Testament, het ook die vroeë Christene van die begin af geweet om hulle eie menings en geskrifte van die kanonieke boeke van die Nuwe Testament te onderskei (Greijdanus, 1947:41, 54-55; Du Plessis, 1950, *passim*). Douglas, Elwell en Toon (1989:77) wys ook op die unieke situasie: “... no general council in the early church ever authorized the canon”.

6.3 Die Nuwe Testament sêlf as getuienis

Daar is ’n opvallende ooreenkoms tussen die vorm van die Ou-Testamentiese gebooe, naamlik in die tweede persoon enkelvoud

12 Vir dié opvatting verwys Schippers na die kommentare op 2 Korintiërs van Wendland, Ph. Bachmann en Lietzmann. Hierby kan ook Calvyn se naam gevoeg word.

imperfectum, en Christus se bevel aan die dissipels (Hand. 1:8), in die tweede persoon meervoud futurum. Albei dra 'n kategoriese vorm en word sonder voorbehoud gegee. Daar is egter ook 'n verskil: die gebooie geld vir alle Israeliete (Ou Testament) en vir alle gelowiges (Nuwe Testament). Die bevel om getuies te wees, geld egter spesifiek vir die dissipels, wat nou apostels word, en waarby Paulus homself bytel, omdat Christus ook aan hom, as die ontydig geborene, verskyn het (1 Kor. 15:8). Trouens, Paulus kan self nog oor- en ooggetuies opnoem wat Christus lewend na sy kruisdood gesien het:

... en dat Hy aan Céfas verskyn het, daarna aan die twaalf. Daarna het Hy verskyn aan oor die vyfhonderd broeders tegelyk, waarvan die meeste nou nog lewe, maar sommige al ontslaap het. Daarna het hy verskyn aan Jakobus, daarna aan al die apostels ... (1 Kor. 15:5-7 – 1953-vertaling).

Die ander evangeliste noem ook getuies, waaronder vroue wat, anders as in die Ou Testament, nou as getuies optree en wie se getuienis aanvaar word – al kos dit die “self sien” om eers oortuig te word (Luk. 24:12). Trouens, die vroue se getuienis word deur die verskyning van die lewende Christus aan die dissipels bevestig. Matteus verhaal van twee vroue wat vroeg die Sondagoggend die graf leeg aangetref het, naamlik Maria Magdaléna en die ander Maria (Matt. 28:1). Markus noem nog die naam van Salóme by (Mark. 16:1). Lukas noem weer 'n ander naam by en wys ook op ander ongenoemde getuies:

En dit was Maria Magdaléna, en Johanna, en Maria, die moeder van Jakobus, en die ander vroue saam met hulle wat dit aan die apostels vertel het (Luk. 24:10 – 1953-vertaling).

In die evangelie van Johannes staan Jesus as Getuie in die sentrum.¹³ Daar is egter ook soms verwysings na die regterlike aspek van *getuig* en *getuienis*. So byvoorbeeld is Johannes 8:17 'n duidelike toespeling op Deuteronomium 17:6 en 19:15 (Strathmann, 1942:505). Johannes sluit sy evangelie af met die uitdruklike versekering dat hy as oor- en ooggetuie die waarheid praat:

13 Strathmann, (1942:502); vgl. ook Wentsel, (1991:571): “Bij Johannes wordt het ooggetuigenis verdiept vanuit een dieper inzicht in de betekenis van de Persoon en het werk van Christus onder de adem van de Heilige Geest.”

Dit is daardie dissipel wat van hierdie dinge getuig en hierdie dinge geskryf het, en ons weet dat sy getuienis waar is (Joh. 21:24).

Hierdie teks, saamgelees met 1 Johannes 1:1-3 (vgl. 6.1 hierbo), teen die agtergrond van die drie Ou-Testamentiese tekste waaroor dit hier gaan, stel die drakrag en vastheid van getuie wees en getuienis gee in 'n nuwe lig. Dit werp op sy beurt lig op ander Skrifgedeeltes, byvoorbeeld die getuies by Jesus se doop – dié van Johannes (Matt. 3:14), van die Gees (Matt. 3:16), en van die Vader (Matt. 3:17), die drie dissipels op die berg van verheerliking (Matt. 17:1 e.v.), asook die twee Emmausgangers (Luk. 24:13 e.v.).

'n Getuie is dus altyd 'n oor- en ooggetuie; sy getuienis is 'n bevestiging van historiese feitlikhede. “Bij Lucas wordt het feitelijk getuigenis (de verslaggeving) al spoedig met het wervende getuigenis (de verkondiging) verbonden”, sê Wentsel (1991:571, voetnoot 48). Maar dan bly dit verkondiging van die historiese feitlikheid (vgl. Joh. 21:24). *Getuie* en *getuienis* verloor nooit werklik sy Ou-Testamentiese, juridiese karakter nie (Schipper, 1938:197). *Reg* is hier egter nie primêr die reg waarop mense aanspraak maak nie, maar die reg wat God afkondig en waaraan sy volk in hulle besondere verhouding met Hom (die verbond) moet leef (Van Oyen, 1946:38-412; 1950:279-280).

7. Van die Nuwe Testament na die Romeinse reg

Op 23 Augustus 334 het keiser Konstantyn die Grote die volgende dekreet uitgevaardig:

In a similar manner we sanctioned that no judge should allow the testimony of only one person to be admitted in any case whatever. We now manifestly sanction that the testimony of only one witness shall not be heard at all, even though such witness should be resplendent with the honour of the glorious senate (Van Vliet, 1958:11).

Tog het Konstantyn self 'n uitsondering gemaak:

Furthermore the testimony given by a bishop, even though he may be the only witness, shall be unhesitatingly accepted by every judge, nor shall any other witness be heard when the testimony of a bishop has been promised by any party whatever (Van Vliet, 1958:11).

In die Romeinse reg is stadig tot die besef gekom dat Deuteronomium 19:15 reg is en Konstantyn verkeerd, omdat biskoppe ook leuens kan vertel.

8. Slot

Konstantyn het die juridiese aard van 'n getuie erken. In die moderne teologie word dit nie meer gedoen nie. Sedert Martin Kähler, volgens Berkouwer, “die uitweg van die kerugma” ingeslaan het, het die Bybel sy historiese betroubaarheid verloor en het *Zeugnis* 'n teologiese modewoord geword wat idealisties, agter die “oorkonde” van die Skrif van 'n bo-feitelike geloof spreek (Schipper, 1938:201; Wentzel, 1991:573, voetnoot 51). Teenoor die bo-feitelike geloof, is daar nog 'n verkeerde moderne variasie – die subjektivistiese ego-geloof van die herlewingsbewegings en charismatici. Nie een van hulle sal in 'n hof getuienis gee omtrent hulle eie gevoel en/of ervaring nie. Wanneer dit egter by godsdiens kom, word *getuig* nie meer verslaggewing van feite nie, maar 'n ontbloting van innerlike gevoelens en belewenisse. In die Skrif kry *getuig* om een of ander onverklaarbare rede vir hulle 'n totaal ander inhoud.

Albei strominge doen wesenlik tekort aan die Bybelse betekenis van *getuie*, *getuig* en *getuienis* en moet as onbybels afgewys word.

Geraadpleegde bronne

- ALBRIGHT, W.F. 1920. A revision of early Hebrew chronology. *The Journal of the Palestine Oriental Society*, 1(1):49-79.
- AUDI, R., ed. 1999. *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- BAARSLAG, D.J. s.a. *Bijbelse gesiedenis*. Dl. II. Baarn: Bosch & Keuning.
- BARTH, M. 1946. *Der Augenzeuge*. Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag.
- BENTZEN, A. 1952. *Introduction to the Old Testament*. Vol. 1 & 2. 2nd ed. Copenhagen: Gad Publisher.
- BOUMA, C. 1927. *De brieven van den apostel Paulus aan Timotheüs en Titus*. Amsterdam: Van Bottenburg.
- CALVYN, J. 1979. *Commentaries on the last four Books of Moses*. Vol. 3. Transl. by C.W. Bingham. Grand Rapids: Baker. (Calvin's commentaries, vol. III.)
- DAVID, M. 1941. De Codex Hammoerabi en zijn verhouding tot de wetsbepalingen in Exodus. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 17:73-98.
- DOUGLAS, J.D., ELWELL, W.A. & TOON, P. 1989. *The concise dictionary of the Christian tradition*. Grand Rapids: Zondervan. (Regency Reference Library.)
- DU PLESSIS, S.J. 1950. *Jesus en die kanon van die Ou Testament*. Potchefstroom: Unisa. (D.D.-proefskrif.)
- DU TOIT, S. 1963. *Die Ou Testament 'n wonder*. Potchefstroom: Pro Rege.

- DU TOIT, S. 1971. *Ou Testament en ou Ooste*. Potchefstroom: Pro Rege.
- EDELKOOT, A.H. 1941. *De Christus-verwachting in het Oude Testament*. Wageningen: Veenman.
- EICHRODT, W. 1968. *Theologie des Alten Testaments*. Teil I. 8. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- EICHRODT, W. 1974. *Theologie des Alten Testaments*. Teil II. 6. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- GISPEN, W.H. 1956. Babel, Babylonië, Babyloniërs. (*In Christelijke Encyclopedie*. Kampen: Kok 1:427-434).
- GRAY, J. 1957. *The legacy of Canaan*. Leiden: Brill.
- GREIJLDANUS, S. 1947. *Bizondere canoniek van de boeken van het Nieuwe Testament*. Dl. 1. Kampen: Kok.
- GROSHEIDE, W.F. 1939. *De tweede brief van den apostel Paulus aan de kerk te Korinthe*. Amsterdam: Van Bottenburg. (Kommentaar op het Nieuwe Testament, VIII.)
- GROSHEIDE, W.F. 1954. *Het heilig evangelie volgens Mattheüs*. Kampen: Kok. (Commentaar op het Nieuwe Testament.)
- HAHN, H.F. 1956. *The Old Testament in modern research*. London: SCM.
- HOLL, K. 1964 [1916]. Die Ursprüngliche Sinn des Namens Martyrer. (*In Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Bd. 2. Tübingen: Mohr (Siebeck). p. 103-109.)
- HÜHN, E. 1900. *Die alttestamentlichen Citate und Reminiscenzen im Neuen Testamente*. Tübingen: Mohr (Siebeck). (Die Messianischen Weissagungen, Teil II.)
- NOORDTJIZ, A. 1931. *Gods Woord en der eeuwen getuigenis*. 2de dr. Kampen: Kok.
- PEDERSEN, J. 1926. *Israel: its life and culture*. I-II. London: Humphrey Milford.
- PFEIFFER, R.H. 1941. *Introduction to the Old Testament*. 4th ed. New York: Harper.
- PROCKSCH, O. c.1949. *Theologie des Alten Testaments*. 2. Ausg. Gutersloh: Bertelsmann.
- SCHIPPERS, R. 1938. *Getuigen van Jezus Christus in het Nieuwe Testament*. Franeker: Wever. (D.Theol.-proefskrif, VU Amsterdam.)
- STAUFFER, E. 1952. Jüdisches Erbe im urchristlichen Kirchenrecht. *Theologische Literaturzeitung*, 77(4): kol. 202-206.
- STRACK, H.L. & BILLERBECK, P. 1922. *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*. Bd. 1. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- STRATHMANN, H. 1942. Martus, martureō, marturia, marturion (*In Kittel, G. Herausg. Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, 4:477-520). Stuttgart: Kohlhammer.
- STUMPF, S.E. 1982. *Socrates to Sartre*. New York: McGraw Hill.
- VAN OYEN, H. 1946. Liefde, gerechtigheid en recht. *Nederlandsch Theologisch Tijdschrift*, 1(1):27-41.
- VAN OYEN, H. 1950. Biblische Gerechtigkeid und weltliches Recht. *Theologische Zeitschrift*, 6(4):270-292.
- VAN RULER, A.A. 1971. *The Christian Church and the Old Testament*. Transl. by G.W. Bromiley. Grand Rapids: Eerdmans.
- VAN VLIET, H. 1958. No single testimony. Utrecht: Kemink. (D.Theol.-proefskrif, RU.)
- WENTSEL, B. 1991. *God en mens verzoend*. Dogmatiek, dl. 3b. Kampen: Kok.

WYATT, N. 2003. Religious texts from Ugarit. London: Sheffield Academic Press.

Kernbegrippe:

getuie
kerkreg
regsreëls
Romeins-Hollandse reg

Key concepts:

canon law
legal stipulations
Roman Dutch law
witness